

До 200-річчя Тараса Шевченка

і Література

національний
центризм
творчості
Тараса Шевченка

Поема-містерія
Тараса Шевченка
«Великий льох»

Українська література,
9 клас

Українське козацтво у творах
українських та зарубіжних
письменників

Тарас Шевченко
у творчості
Ігоря Римарука.
Аналіз модерністичної
поетики.

ДЕТАЛЬНІШЕ НА PEDPRESA.COM.UA

ВИДАВНИЦТВО
**ПЕДАГОГІЧНА
ПРЕСА**

ДЕРЖАВНЕ ІНФОРМАЦІЙНО-ВИРОБНИЧЕ ПІДПРИЄМСТВО

Українська мова і література в школах України

ЩОМІСЯЧНИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ТА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ЖУРНАЛ
№ 3 (131) БЕРЕЗЕНЬ 2014

Видається з 1999 року. До січня 2012 р. журнал виходив під назвою «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах». До січня 2014 р. журнал виходив під назвою «Українська мова й література в сучасній школі»

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія KB № 20009 – 9809 Р від 25. 06. 2013 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДІВП ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»

Головний редактор – Станіслав Караман,
доктор педагогічних наук, професор

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олександр Авраменко , кандидат педагогічних наук, доцент	Любов Мацько , академік НАПН України
Зінаїда Бакум , доктор педагогічних наук, професор	Людмила Овсієнко , кандидат педагогічних наук, доцент
Микола Барахтян , кандидат педагогічних наук, доцент	Віктор Огнев'юк , академік НАПН України
Алла Богуш , академік НАПН України	Сергій Омельчук , кандидат педагогічних наук, доцент
Олена Бондарева , доктор філологічних наук, професор	Марія Пентиліук , доктор педагогічних наук, професор
Анатолій Висоцький , доктор філологічних наук	Ірина Приліпко , кандидат філологічних наук, доцент
Валентина Векшина , учитель-методист	Володимир Різун , доктор філологічних наук, професор
Ніна Голуб , доктор педагогічних наук, професор	Олександра Савченко , академік НАПН України
Катерина Городенська , доктор філологічних наук, професор	Василь Сергієнко , соціолог, поет
Олена Горошкіна , доктор педагогічних наук, професор	Григорій Семенюк , доктор філологічних наук, професор
Анатолій Гуляк , доктор філологічних наук, професор	Тетяна Симоненко , доктор педагогічних наук, професор
Наталія Дика , кандидат педагогічних наук, доцент	Ольга Слоньовська , кандидат педагогічних наук
Тамара Донченко , доктор педагогічних наук, професор	Лариса Соловець , кандидат педагогічних наук
Лідія Кавун , доктор філологічних наук, професор	Олександр Стишов , доктор філологічних наук, професор
Ольга Копусь , доктор педагогічних наук, доцент	Катерина Таранік-Ткачук , кандидат педагогічних наук
Галина Корицька , кандидат філологічних наук	Іван Хом'як , доктор педагогічних наук, професор
Лідія Корякіна , учитель-методист	Зоя Шевченко , кандидат педагогічних наук
Олена Кулик , кандидат педагогічних наук, доцент	Галина Шелехова , кандидат педагогічних наук
Галина Мазепа , доктор філологічних наук, професор	Неоніла Шинкарук , заслужений працівник освіти України

Анатолій БАГНЮК.

Національний антропоцентризм
російськомовної творчості Тараса Шевченка

Оксана ГАРАЧКОВСЬКА.

Тарас Шевченко і Микола Вороний:
діалогізм сатиричної поезії

Олександр СТИШОВ.

Утвердження національної
ідентичності у словотворі

Наталія РУСАЧЕНКО.

Особливості функціонування чергувань
приголосних у процесах словозміни
сучасної української літературної мови

Ольга СЛОНЬОВСЬКА.

Поєма-містерія Тараса Шевченка
«Великий льох»
Українська література, 9 клас

Тетяна ЯРОВЕНКО.

Краєзнавче літературознавство як
складник літературознавчої науки

Галина АНОШКІНА,

Оксана ЛОВІНЮКОВА.

Героїчне минуле українського
народу у творах мистецтва.
Інтегрований урок – українська література,
музичне та образотворче мистецтво, 5 клас

Любов ГОРДА.

Складнопідрядне речення.
Українська мова, 9 клас

Любов ГРИЦАЙ.

Літературні диктанти

Анжела ШЕПЕТА, Ольга КУШНІР.

Українське козацтво у творах українських
та зарубіжних письменників.
За творами «Тарас Бульба» М. Гоголя
та «За сестрою» А. Чайковського.
Інтерактивний/інтегрований
урок – українська література,
світова література, 7 клас

Олена ГОЛИК,

Тетяна ГОЛИК.

Тарас Шевченко у творчості
Ігоря Римарука. Аналіз модерністичної
поетики. Збірка «Діва обиди».
До 200-річчя від дня народження
Тараса Шевченка.
Урок – синтез мистецтв, 11 клас

Тетяна ГОЛОВАНЬ.

«Послання у вічність».
Літературно-музична композиція.
До 200-річчя від дня народження
Тараса Шевченка

Валентина АЛЕКСАНДРОВА.

Національне свято в незалежній Україні.
Сценарій літературно-музичної
композиції до 200-річчя від дня
народження Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧЕРГУВАНЬ ПРИГОЛОСНИХ У ПРОЦЕСАХ СЛОВОЗМІНИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Наталія РУСАЧЕНКО, доцент кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат філологічних наук

Анотація. У статті з'ясовано особливості функціонування чергувань приголосних у процесах словозміни сучасної української літературної мови. Охарактеризовано взаємозв'язки між фонетичними та морфологічними явищами, а також особливості словозмінних парадигм іменника, прикметника, дієслова, дієприкметника, дієприслівника.
Ключові слова: чергування звуків, морфонологічні явища, морфонологічний аналіз, процеси палаталізації, словозміна.

Наталья РУСАЧЕНКО, ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЧЕРЕДОВАНИЙ СОГЛАСНЫХ В ПРОЦЕССАХ СЛОВОИЗМЕНЕНИЙ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье определены особенности функционирования чередований согласных у процессах словоизменений современного украинского литературного языка. Дана характеристика взаимосвязей между фонетическими и морфологическими явлениями, а также особенностей парадигм словоизменения имени существительного, шимени прилагательного, глагола, причастия, деепричастия.
Ключевые слова: чередование звуков, морфонологические явления, морфонологический анализ, процессы палатализации, словоизменения.

Nataliya RUSACHENKO, THE PECULIARITIES OF THE FUNCTIONING OF THE CONSONANT ALTERATIONS IN THE PROCESSES OF THE WORD CHANGE IN THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

Annotation. The article expounds the peculiarities of the functioning of the consonant alterations in the processes of the word change in the Ukrainian literary language. The interconnections between phonetical and morphological phenomena, and also the peculiarities of the word changing paradigms of a noun, adjective, verb and participle are characterised.
Key words: sound alterations, morphological phenomena, morphological analysis, palatalization processes, word change.

Чергування звуків (альтернації), які не можна пояснити фонетичними закономірностями сучасної мови і які відбуваються за традицією, є об'єктом вивчення морфонології – одного з наймолодших і найсуперечливіших розділів сучасного мовознавства. У лінгвістиці немає двох таких концепцій, у яких цей термін використовується в однаковому значенні. Це пов'язано, насамперед, із суперечливою природою морфонологічних явищ, які функціонують на межі фонології та морфології, а звідси – їх неоднозначним трактуванням. Далеко не всі мовознавці визнають необхідність спеціального вивчення морфонологічної структури мови.

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім вивченням проблем української описової морфонології і важливістю зазначеної теми для української мови. Морфонологічний аналіз досить довго сприймався як складова фонетичного аналізу, а самі чергування принагідно розглядали в курсі фонетики сучасної української літературної мови. По суті, чергування мають фонетичну природу, але виконують морфологічну функцію – супроводжують процеси словотворення та словозміни.

Сьогодні надзвичайно важливим виявляється дослідження методики морфонологічного аналізу, характеристика взаємозв'язків між фонетичними та морфологічними явищами, вивчення ролі морфонологічних засобів (передусім чергувань голосних та приголосних) в організації та розвитку словозмінних і словотвірних парадигм української мови.

Для вивчення морфонологічних модифікацій сучасної української мови основоположне значення мають праці М. Кравченко, М. Федурко, В. Горпинича, І. Демешко, Л. Комарової, І. Козленко, І. Савченко, Л. Кондакової, Л. Асіїв та ін.

Чергування виявляють специфіку за типами і видами альтернацій, умовами виникнення, сферою функціонування та змінами. Свою систему морфонологічних явищ, особливості у словозмінних і словотвірних парадигмах має кожна частина мови.

Причиною появи чергувань приголосних вважають процеси палаталізації – пом'якшення задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду та пом'якшення губних і зубних приголосних перед **j** [1, 253]. Характерним для

консонантних альтернацій є їхнє функціонування не в середині кореня, а на морфемних швах.

Словозмінна іменна парадигма української мови не може бути побудована без морфонологічного аналізу, оскільки при утворенні відмінкових, числових, особових та родових форм, крім закінчень, значну роль відіграють чергування.

Основа слова та закінчення (флексія) звичайно потребують певної підготовки до сполучуваності, оскільки замість того, щоб утворити ланки послідовно поєднаних одиниць, морфеми видозмінюються у цьому процесі. Треба відзначити, що не тільки наявність закінчення виступає умовою для появи морфонологічного явища. На морфонологічну характеристику слова у словозмінних парадигмах впливають характер структури кінцевого сегмента основи, граматичне значення флексії і характер її структури (вокалічної, нульової).

Оскільки кожній частині мови властиві власні лексико-семантичні ознаки і способи їх вираження, то взаємодія основи і флексії має виразно виявлену специфіку у словозмінних парадигмах різних частин мови. Зокрема, **для іменної словозміни** характерним є відкритий тип закінчень, який співвідноситься із закритим типом основи [4, 206]. Крім того, для іменників характерна варіативність флексій із тотожним граматичним значенням, що зумовлює наявність варіантних форм того самого слова, а отже, призводить до різних морфонологічних характеристик. Це свідчить про складну і нестабільну картину морфонологічної структури іменної словозміни української мови [2, 178].

На відміну від іменної, у **дієслівній словозміні** однаково широко використовуються як неприкриті, так і прикриті флексії. До того ж дієслівні основи також можуть бути двох типів – відкриті і закриті. Як відомо, відкритій основі мають відповідати прикриті закінчення, а закритій – неприкриті [3, 204]. Під час творення форм, для яких потрібне поєднання закритої основи із прикритим закінченням або відкритої основи з неприкритим закінченням, і використовуються спеціальні засоби морфонологічного регулювання – чергування.

Крім понять варіанта основи та флексії, важливим для характеристики морфонологічних явищ у словозмінних парадигмах є **поняття початкової форми** (вихідної форми). Найчастіше, описуючи морфонологію іменної словозміни, дослідники вважають вихідною форму називного відмінка однини, а для дієслів – основу інфінітива, яка має найбільшу передбачуваність.

Система флексій і система чергувань у сло-

возмінних парадигмах взаємодоповнюють одна одну, хоча першій належить домінуюча роль.

В іменній словозміні консонантні чергування, представлені у відмінкових парадигмах, можна поділити на групи: а) чергування задньоязикових і шиплячих звуків; б) задньоязикових і свистячих; в) передньоязикових твердих і м'яких звуків.

Найпомітнішу роль при творенні відмінкових форм відіграють **чергування твердих і м'яких приголосних**. Вони виступають у двох різновидах: а) як заміна основного твердого приголосного м'яким звуком; б) як заміна м'якого звука твердим.

Чергування твердих та м'яких приголосних із відмінковою флексією – **і** найбільшою мірою та найпоширеніше характеризують форми місцевого відмінка I та II відмін іменників:

<т~т>, **<д~д>**: *робота* – в *роботі*, *золото* – на *золоті*, *банкет* – на *банкеті*; *вода* – на *воді*, *город* – в *городі*, *блюдо* – на *блюді* та ін;

<л~л>, **<н~н>**, **<р~р>**: *школа* – у *школі*, *поле* – в *полі*, *престол* – на *престолі*; *рана* – в *рані*, *човен* – в *човні*, *вино* – у *вині*; *комора* – в *коморі*, *папір* – на *папері*, *Дніпро* – у *Дніпрі* та ін;

<з~з>, **<с~с>**, **<ц~ц>**: *образ* – в *образі*, *переказ* – в *переказі*; *просо* – у *просі*; *ліс* – в *лісі*; *яйце* – в *яйці*; *місце* – на *місці* тощо.

В іменниках середнього роду м'якої групи на **-е** зазначені альтернації послідовно протиставляють форму називного відмінка однини речтлі відмінкових форм, напр.: *поле*, *море* – *поля*, *моря*, *полю*, *морю*, на *полі*, на *морі*; *поля*, *моря*, *полів*, *морів*, *полям*, *морям*, *полями*, на *полях*, на *морях*. Чергування не відбувається у формі орудного відмінка однини – *полем*, *морем*.

Чергування **<р~р>** активно супроводжує протиставлення форм у відмінкових парадигмах іменників чоловічого роду II відміни м'якої групи на **-р**, напр.: *кобзар*, *лицар* – *кобзаря*, *лицаря*, *кобзарю*, *лицарю*, на *кобзарі*, на *лицарі*; *кобзарі*, *лицарі*, *кобзарів*, *лицарів*, *кобзарям*, *лицарям*, *кобзарями*, *лицарями*, на *кобзарях*, на *лицарях* тощо.

Зазначений вид чергувань представлений значною кількістю прикладів і в прикметникових парадигмах. Зазвичай, із допомогою чергувань протиставляються форми називного відмінка однини та множини. Напр.: *блідий* – *бліді*, *густий* – *густі*, *підлий* – *підлі*, *бідний* – *бідні*, *добрий* – *добрі*, *лисий* – *лісі*, *сизий* – *сизі*, *нищий* – *нищі* тощо.

Чергування м'яких та твердих приголосних найбільшою мірою представлені у формах орудного відмінка однини та родового відмінка множини іменників чоловічого та жіночого родів

I, II та рідше III відмін перед флексіями **-єю**, **-ем**, **-ей**:

<т-т>: *смерть – смертей, стаття – статтею, статей, ніготь – нігтем, зять – зятем* тощо;

<л-л>, **<н-н>**, **<р-р>**: *земля – землею, Василь – Василем, біль – болем; сукня – сукнею, кінь – конем, коней, тінь – тіней; буря – бурею, Катря – Катрею* тощо;

<ц-ц>, **<з-з>**: *черниця – черницею, пшениця – пшеницею, олівець – олівцем; князь – князем, гедзь – гедзем* тощо.

Чергування задньоязикових зі свистячими звуками <г-з>, **<к-ц>**, **<х-с>** є специфічною рисою іменної словозміни, оскільки в дієслівній словозміні та словотворі фіксується дуже рідко.

Альтернація **<к-ц>** має найбільшу сферу дії. Вона представлена у формах:

а) давального відмінка однини іменників I відміни жіночого роду, найчастіше на позначення істот: *дочка – дочці, внучка – внучці, собака – собаці, добродійка – добродійці, циганка – циганці, ласка – ласці, жінка – жінці, мука – муці та ін.*

б) місцевого відмінка однини іменників I відміни жіночого роду перед флексією **-і**: *рука – на руці, наука – в науці, річка – на річці, записка – у записці, азбука – в азбуці, аптека – в аптеці, пасіка – на пасіці, хастка – в хустці* тощо.

Альтернація **<г-з>** фіксується рідше і виявляє активність у тих самих формах, зокрема у давальному відмінку однини іменників I відміни жіночого та чоловічого роду перед **-і** маємо: *слуга – слугі, злодюга – злодюзі, небога – небозі, Ядвіга – Ядвізі, нога – нозі*. У місцевому відмінку однини іменників I відміни жіночого роду маємо: *крига – на кризі, кольчуга – в кольчугі, напруга – в напрузі, черга – в черзі, книга – в книзі, дорога – на дорозі, зневага – у зневазі, Волга – на Волзі* тощо.

Альтернація **<х-с>** засвідчена знову ж таки у формах:

• місцевого відмінка однини іменників I та II відміни жіночого та чоловічого роду: *мачуха – при мачусі, стріха – у стрісі, муха – на мусі, лепеха – у лепесі, кожух – у кожусі, горох – у горосі, рух – у русі* тощо;

• давального однини іменників I відміни жіночого роду: *стріха – стрісі, свекруха – свекрусі, Солоха – Солосі, Богданиха – Богданисі, Тимчиха – Тимчисі, Михайлиха – Михайлисі* тощо.

Чергування задньоязикових звуків із шиплячими <г-ж>, **<к-ч>**, **<х-ш>** в іменній словозміні представлено нечисленними прикладами. Сфера дії цього виду альтернатив охоплює творення таких форм:

а) кличного відмінка іменників II відміни чоловічого роду перед флексією **-е**: *чоловік – чоловіче, дяк – дяче, поляк – поляче, козак – козаче, парубок – парубче, юнак – юначе, Олег – Олеже, Бог – Боже, друг – друже, Явтух – Явтуше, пастух – пастуше* тощо.;

б) непрямих відмінків множини іменника око: називального відмінка множини *око – очі*; родового множини – *очей*; орудного множини – *очима*; місцевого множини – *в очах*.

Інші чергування приголосних в іменній словозміні трапляються в парадигмах окремих слів. Зокрема, **чергування м'якого передньоязикового зубного з ясенним <ц ~ ч>** маємо у кличному відмінку іменників II відміни чоловічого роду: *отець – отче, хлопець – хлопче, молодець – молодче та ін.*

Чергування зубного із ясенним <з ~ ж> маємо у кличному відмінку іменника II відміни *князь – княже*.

У дієслівній словозміні чергування приголосних представлено більшою кількістю альтернатив, хоча належить до непродуктивних засобів формального розрізнення двох основ. У процесі творення дієслівних форм представлено шість основних типів консонантних альтернатив, які фіксуються перед усіма особовими флексіями, що починаються з голосного.

Чергування задньоязикових із шиплячими звуками <г-ж>, **<к-ч>**, **<х-ш>** представлені у формах:

а) 1, 2, 3 особах однини та множини теперішнього часу: *кликати – кличу, кличеш, кличе, кличемо, кличете, кличуть; могли – можу, можеш, може, можемо, можете, можуть; колихати – колишу, колишеш, колише, колишемо, колишете, колишуть* тощо;

б) 1 – 3 особах однини та множини майбутнього часу: *заплакати – заплачу, заплачеш, заплаче, заплачемо, заплачете, заплачуть; прибігти – прибіжжу, прибіжиш, прибіжить, прибіжимо, прибіжите, прибіжать; збрехати – збрешу, збрешеш, збреше, збрешемо, збрешете, збрешуть* тощо.

в) 1 особи однини та 2 особи однини та множини наказового способу: *стерегти – стережи, стережімо, стережіть; спекти – спечи, спечімо, спечіть; чесати – чеши, чешімо, чешіть* тощо;

г) у присудкових формах на **-но**: *виволокти – виволочено, посікти – посічено, заволокти – заволочено; запрягти – запряжено* тощо;

д) пасивних дієприкметників минулого часу: *перетовкти – перетовчений, приректи – приречений; зберегти – збережений, постригти – пострижений* тощо.

Чергування твердих та м'яких звуків у словозміні дієслів трапляється у двох різнови-

дах. Зазначений вид чергувань представлений альтернаціями <т-т>, <д-д>, <с-с>, <з-з>, <л-л>, <р-р>, <н-н>, які характеризують зазвичай утворення:

а) особових форм 1 однини та 3 особи множини теперішнього часу дієслів доконаного виду та майбутнього часу дієслів недоконаного виду: *пустити – пустять; гордитися – гордяться; ходити – ходять; приносити – приносять; лазити – лазять; стелити – стелю, стелять; білити – білю, білять; занурити – занурю, занурять; марити – марю, марять; бруднити – брудню, бруднять та ін.;*

б) форм множини наказового способу: *чистити – чистьмо, чистьте; молитися – молимося, молитесь; народити – народімо, народіть; зносити – зносьмо, зносьте; возити – возімо, возіть; хвалити – хвалімо, хваліть; говорити – говорімо, говоріть; скинути – скиньмо, скиньте та ін.;*

в) дієприкметників та дієприслівників: *крутити – крутячи, радити – радячи, сидіти – сидячи; просити – просячи; палити – палячи, колоти – колючи, боротися – борючись.*

Чергування м'яких передньоязикових із парними твердими засвідчене значно меншою кількістю прикладів й обмежується утворенням, зазвичай, форм 3 особи однини теперішнього часу дієслів недоконаного виду XII класу: *горіти – горить, вертати – вертять, шуміти – шумить, летіти – летить, шарудіти – шарудить, гриміти – гримить, бриніти – бринить, сидіти – сидить.*

З-поміж консонантних альтернацій трапляються такі, що є характерними лише для дієслівної словозміни. Зокрема, **чергування передньоязикових зімкнених з африкатами <д-дж>, <т-ч>** характеризують:

а) переважно форми 1 особи однини теперішнього часу дієслів X структурного класу: *знаходити – знаходжу, їздити – їжджу, ходити – ходжу, водити – воджу, посадити – посаджу, радити – раджу, ненавидіти – ненавиджу, сердитися – серджуся; вертати – верчу, тратити – трачу.* В інших дієсловах (V та VI класів) зазначене чергування супроводжує утворення усіх особових форм теперішнього часу від дієслів недоконаного виду та майбутнього часу дієслів доконаного виду, наприклад: *хотіти – хочу, хочеш, хоче, хочемо, хочете, хочуть; защебетати – защебечу, защебечеш, защебече, защебечемо, защебечете, защебечуть тощо;*

б) форми на **-но**: *впровадити – впроваджено, затвердити – затверджено, насадити – насаджено, народити – народжено, дослідити – досліджено, спорудити – споруджено, впровадити – впроваджено; заплатити – заплачено та ін.;*

в) дієприкметникові форми пасивного стану: *упровадити – упроваджений, розсадити – розсаджений, зрадити – зраджений; скотити – скочений, засвітити – засвічений, крутити – кручений, утратити – утрачений та ін.*

Чергування щільних <с-ш>, <з-ж> зафіксоване в дієслівних парадигмах під час творення особових форм теперішнього часу дієслів недоконаного виду та форм майбутнього часу дієслів доконаного виду. Варто зауважити, що в одних дієсловах (X структурного класу) чергування супроводжує утворення тільки 1 особи однини, а в інших (V структурного класу) характеризує всі особові форми: *просити, запросити – прошу, запрошу; трусити, струсити – трушу, струшу; носити, зносити – ношу, зношу; мусити, змусити – мушу, змушу; лазити, залазити – лажу, залажу; писати, написати – пишу, напишу, пишеш, напишеш, пише, напише, пишемо, напишемо, пишете, напишете, пишуть, напишуть; казати, сказати – кажу, скажу, кажеш, скажеш, каже, скаже, кажемо, скажемо, кажете, скажете, кажуть, скажуть тощо.*

Чергування зберігаються у процесі творення форм однини і множини наказового способу: *показати – покажи, покажімо, покажіть; сказати – скажи, скажімо, скажіть; різати – ріж, ріжмо, ріжете, виписати – випиши, випишімо, випишіть тощо;* пасивних дієприкметників: *завісити – завішений, виголосити – виголошений, прикрасити – прикрашений, змусити – змушений, заморозити – заморожений, звузити – звужений, уразити – уражений, відобразити – відображений та ін.;* безособових форм на **-но, -то**: *скосити – скошено, запросити – запрошено, оголосити – оголошено, розморозити – розморозено, наблизити – наближено, заразити – заражено та ін.*

Чергування твердих губних із губними + [l'] представлене альтернаціями <в-вл>, <б-бл>, <п-пл>, <м-мл>, <ф-фл>, які характеризують дієслівні форми X класу:

а) 1 особи однини та 3 особи множини теперішнього часу дієслів недоконаного виду: *ставити – ставлю, ставлять; ловити – ловлю, ловлять; правити – правлю, правлять; мовити – мовлю, мовлять; любити – люблю, люблять; купити – куплю, куплять; топити – топлю, топлять; гриміти – гримлю, гримлять; графити – графлю, графлять тощо;*

б) 1 особа однина та 3 особа множини майбутнього часу дієслів доконаного виду: *виправити – виправлю, виправлять; заготовити – заготовлю, заготовлять; заявити – заявлю, заявлять; зробити – зроблю, зроблять; защепити – защеплю, защеплять, стерпіти – стерп-*

лю, стерплять; заломити – заломлю, заломлять тощо;

в) безособові форми на **-но**: поставити – поставлено, об'явити – об'явлено, заставити – заставлено, загубити – загублено, розробити – розроблено, вхопити – вхоплено, повідомити – повідомлено тощо.

г) пасивні дієприкметники та дієприслівники в формі теперішнього часу (у дієсловах недоконаного виду): мовити – мовлений, мовлячи; бавити – бавлячи; робити – роблений, роблячи; поставити – поставлений, вдавити – вдавлений, звабити – зваблений, зліпити – зліплений, окропити – окроплений, усвідомити – усвідомлений тощо.

У дієслівній словозміні засвідчені також **консонантні альтернативи <ск-шч>, <ст-шч>**, які, на відміну від інших, представлені меншою кількістю прикладів. Чергування засвідчують основні закономірності у морфологічній характеристиці дієслівних форм. Так, у дієсловах VI структурного класу **<ск-шч>** супроводжують творення всіх особових форм теперішнього часу (дієслова недоконаного виду), майбутнього часу (дієслова доконаного виду) дійсного способу, наказового способу, дієприслівники: *плескатися – плещуся, плещешся, плещеться, плещемося, плещетеся, плещуться, плещися, плещімося, плещіться, плещучись; дополоскати – дополощу, дополощеш, дополоще, дополощемо, дополощете, дополощуть, дополощи, дополощімо, дополощіть.*

У дієсловах X структурного класу чергування **<ст-шч>** представлене лише у формах I особи однини теперішнього часу (для дієслів недоконаного виду) та I особи однини майбутнього (для дієслів доконаного виду), пасивних дієприкметниках та безособових формах на **-но**: *пустити – пущу, пущений, пущено; мастити – мащу, мащений, мащено; пригостити – пригощу, пригощений, пригощено; очистити – очищу, очищений, очищено; простити – прощу, прощений, прощено; допустити – допущу, допущений, допущено; хрестити – хрещу, хрещений, хрещено.*

Чергування приголосних досить активно супроводжують видові протиставлення дієслівних форм, наприклад: *висловити – висловлювати, скакати – скочити, вимісити – вимішувати, народити – народжувати, вимостити – вимощувати, виростити – вирощувати, струсити – струшувати, наблизити – наближати, повторити – повторювати, скоротити – скорочувати, народити – народжувати, заялозити – заяложувати, прославити – прославляти та ін.*

У підсумку констатуємо, що у визначенні словозмінних особливостей іменника та дієслова не можна обмежуватися тільки набором флексій,

потрібно враховувати морфонологічні характеристики іменникових та дієслівних основ.

Виразною ознакою консонантних альтернатив є їх функціонування не в середині кореня, а на морфемних швах. У процесах словозміни чергування приголосних мають широку сферу використання і представлені значною кількістю альтернативних рядів.

В іменниковій словозміні засвідчена тенденція до протиставлення прямих і непрямих відмінків у парадигмі однини, тобто до морфонологічного виділення форми називного відмінка. Чергування приголосних охоплюють більшою мірою форми місцевого та давального відмінка однини іменників II відміни, рідше I та форми родового однини та множини іменників III відміни.

Найчастіше в іменній парадигмі трапляються чергування твердих і м'яких звуків та задньоязикових зі свистячими та шиплячими. Найбільшу активність з-поміж останніх виявляють альтернативи **г~з, к~ц** та **х~с**, які являють собою специфічну рису іменної словозміни, оскільки в дієслівній фіксуються зрідка.

У дієслівній системі морфонологічні характеристики посилюють опозиції між формами доконаного і похідними формами недоконаного виду та формами теперішнього, майбутнього часів та минулого відповідно. Найбільшу кількість чергувань приголосних дієслівні парадигми засвідчують у I, 3 особи однини та множини теперішнього та майбутнього часів дійсного способу, 2 особи однини і множини наказового способу, пасивних дієприкметниках та безособових формах на **-но**. Крім того, важливою є прив'язаність консонантних альтернатив до певних структурних класів дієслова. Зокрема, чергування приголосних є важливою морфонологічною характеристикою V, VI, X, рідше VIII, XII класів.

У процесі творення форм виявляються специфічні саме для дієслівної словозміни чергування приголосних, зокрема: **<д-дж>, <т-ч>, <ск-шч>, <ст ~ шч>**, чергування губних із губними + звук [l']. На відміну від словозміни іменника, значно активізуються чергування **<г~ж>, <к~ч>, <х~ш>** та **<з~ж>**.

Ш е в е л ь о в Ю. Історична фонологія української мови. – Харків : Акта, 2002. – XII, 1054 с.

2. Славянская морфонология : Субстантивное словоизменение / (Отв. ред. Т. В. Попова). – М. : Наука, 1987. – 264 с.

3. Т о л с т а я С. М. Морфонология в структуре славянских языков. – М. : Индрик, 1998. – 319 с.

4. Ч у р г а н о в а В. Г. Очерк русской морфонологии. – М. : Наука, 1973. – 239 с.